

Wrażliwość a socjalny wymiar praw gwarantowanych w art. 2, 3 i 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka

Vulnerability and the Social Dimension of the Rights Guaranteed by the Articles 2, 3 and 8 of the European Convention on Human Rights

Abstract

The European Convention on Human Rights primarily protects civil and political rights; however, according to the European Court of Human Rights, its interpretation “may extend into the sphere of social and economic rights.” This paper aims to analyse the relationship between the applicant’s status as vulnerable or as belonging to a vulnerable group, and the extension of the Convention’s protection into the domain of social rights. The research focuses on judgments and decisions of the ECtHR concerning the social dimension of rights enshrined in Articles 2, 3 and 8 of the Convention, in which the concept of vulnerability is invoked. The paper examines how the Court applies the concept of vulnerability and assesses its impact on the outcome of the case.

SŁOWA KLUCZOWE: Europejska Konwencja Praw Człowieka, Europejski Trybunał Praw Człowieka, prawa socjalne, wrażliwość

KEY WORDS: European Convention of Human Rights, European Court of Human Rights, social rights, vulnerability

ANNA HERNANDEZ-POŁCZYŃSKA – doktor nauk prawnych, Instytut Nauk Prawnych PAN, ORCID – 0000-0002-8528-5134, e-mail: aniapolcz@gmail.com

1 | Wstęp

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (dalej: EKPC lub Konwencja) stanowi klasyczny przykład traktatu praw osobistych i politycznych^[1]. Prawa człowieka są jednak współzależne i niepodzielne, a realizacja praw osobistych często nie jest możliwa bez zagwarantowania praw socjalnych. Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPC lub Trybunał) orzekający o naruszeniach Konwencji dostrzega socjalny wymiar zapisanych w niej praw. Już w 1979 r. w wyroku w sprawie Airey przeciwko Irlandii Trybunał uznał, że „sam fakt, że interpretacja Konwencji może rozszerzyć się na sferę praw socjalnych i gospodarczych nie powinna być czynnikiem decydującym przeciwko takiej interpretacji, nie ma nieprzepuszczalnej granicy między tą sferą a obszarem objętym Konwencją^[2]”. Z drugiej strony, ETPC odróżnia ochronę „sfery praw socjalnych” od ochrony samych praw socjalnych, przypominając, że „Konwencja nie gwarantuje, jako takich, praw socjalno-ekonomicznych, włączając w to prawo do bezpłatnego mieszkania, prawo do pracy, prawo do bezpłatnej opieki medycznej czy prawo do dochodzenia pomocy finansowej od państwa zapewniającej utrzymanie pewnego poziomu życia^[3]”.

Prawa gwarantowane przez Konwencję przysługują każdemu człowiekowi, Trybunał w swojej praktyce orzeczniczej zauważa jednak, że pewne jednostki poprzez swoje cechy, sytuację, w jakiej się znajdują czy przynależność do określonej grupy są szczególnie narażone na naruszenia ich praw. Uwzględniając takie niekorzystne położenie skarżących w rozpatrywanych sprawach, ETPC używa pojęcia wrażliwości (ang. *vulnerability*)^[4]. Zapewnienie równej ochrony praw osobom wrażliwym może wymagać

¹ Wyjątek stanowi Protokół nr 1 do EKPC, którego art. 1 dotyczy prawa do własności, a art. 2 prawa do nauki.

² Wyrok ETPC w sprawie Airey przeciwko Irlandii z 9.03.1977 r., skarga nr 6289/73, par. 26, tłumaczenie własne.

³ Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi w sprawie Pančenko przeciwko Łotwie z 28.10.1999 r., skarga nr 40772/98, par. 2, tłumaczenie własne.

⁴ Na temat rosnącego znaczenia tego pojęcia w prawach człowieka zob. m.in. Viljam Engström, Mikaela Heikkilä, Maija Mustaniemi-Laakso, „Vulnerabilisation: Between Mainstreaming and Human Rights Overreach” *Netherlands Quarterly of Human Rights*, nr 2 (2022): 118-136; Mariavittoria Catanzariti, „The Juridification of Vulnerability in the European Legal Culture” *Oñati Socio-legal Series*, nr 6 (2022): 1391-1416; Elena Pariotti, „Vulnerability and Human Rights: Which Compatibility?” *International Journal for the Semiotics of Law*, 36 (2023): 1401-1413; Monika Mayrhofer, „The Concept of Vulnerability and its Relation to the Concepts of Inequality and Discrimination – a Review Article” *The International Journal of Human Rights* (2025): 1-30.

m.in. rozszerzenia zakresu obowiązków państwa, zawężenia marginesu swobody oceny, uznania dopuszczalności skargi pomimo niewyczerpania drogi krajowej czy przeniesienia ciężaru dowodowego na państwo^[5]. W literaturze poświęconej wrażliwości w orzecznictwie ETPC najwięcej miejsca poświęca się pojęciu grupy wrażliwej (ang. *vulnerable group*), dostrzegając zarówno szanse wynikające z jego stosowania, jak i zagrożenia^[6]. Podkreśla się także otwarty charakter tego pojęcia oraz niejednolite, uzależnione od kontekstu podejście Trybunału do jego stosowania^[7].

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie zależności między uznaniem skarżącego za jednostkę wrażliwą lub należącą do grupy wrażliwej a rozszerzeniem zakresu ochrony na socjalny wymiar prawa gwarantowanego przez EKPC. Innymi słowy, odpowiedź na pytanie, czy wrażliwość należy do czynników przesądzających o takim rozszerzeniu. Przedmiotem szczególnej analizy będą wyroki oraz decyzje Trybunału dotyczące socjalnej sfery praw gwarantowanych w wybranych artykułach Konwencji, mianowicie art. 2, 3 oraz 8 EKPC. Na podstawie wstępnej kwerendy literatury ustalono, że z tych przepisów Trybunał najczęściej wyprowadza pozytywne obowiązki państw w zakresie materialnej ochrony praw socjalnych^[8]. Poniż-

⁵ Na temat implikacji stosowania pojęcia wrażliwości przez ETPC zob. m.in. Lourdes Peroni, Alexandra Timmer, „Vulnerable Groups. The Promise of an Emerging Concept in European Human Rights Convention Law” *International Journal of Constitutional Law*, nr 4 (2013): 1056-1085; Corina Heri, *Responsive Human Rights. Vulnerability, Ill-treatment and the ECtHR* (Oxford: Hart Publishing, 2021), 125-142; Elżbieta Morawska, „The European Court of Human Rights Towards Group Vulnerability: An Open-Ended Approach”, [w:] *Women, Children and (other) Vulnerable Groups: Standards of Protection and Challenges for International Law*, red. Magdalena Półtorak, Ilona Topa (Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Warszawa-Wien: Peter Lang Publishing Group, 2021), 62-71; Indira Boutier, „Understanding Vulnerability through the Eyes of the European Court of Human Rights’ Jurisprudence: Challenges and Responses” *Peace Human Rights Governance*, nr 1 (2024): 27-52

⁶ Zob. m.in. Peroni, Timmer, „Vulnerable Groups”, 1056-1085; Morawska, „The European Court of Human Rights Towards Group Vulnerability”, 41-76; Monika Domańska, „Grupa jednostek jako podmiot poszukujący ochrony w postępowaniu przed ETPC. Koncepcja ochrony praw grup wrażliwych” *Studia Prawnicze*, nr 1 (2019): 27-47.

⁷ Michael O’Boyle, *The Notion of “Vulnerable Groups” in the Case Law of the European Court of Human Rights*, Venice Commission, Doc CDL-LA(2016)003, 12.02.2016, 2-3; Morawska, „The European Court of Human Rights Towards Group Vulnerability”, 72; Heri, *Responsive Human Rights*, 205-208.

⁸ Ingrid Leijten, *Core Socio-Economic Rights and the European Court of Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 47-54; Katarzyna Łasak, *Prawa społeczne w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* (Warszawa: Instytut Wydawniczy EuroPrawo, 2013), 173-178.

sze rozważania dotyczyć więc będą socjalnego wymiaru prawa do życia, zakazu niehumanitarnego i poniżającego traktowania albo karania oraz prawa do poszanowania mieszkania oraz życia prywatnego i rodzinnego.

2 | Socjalny wymiar prawa do ochrony życia

Artykuł 2 EKPC gwarantuje każdemu prawo do ochrony życia. Do naruszenia tego prawa może dojść także w przypadku śmierci spowodowanej niezapewnieniem przez państwo minimalnych warunków socjalnych. Taką sytuację ETPC rozpatrywał w sprawie *Nencheva i inni przeciwko Bułgarii* dotyczącej śmierci piętnastoletniego dziecka, które zmarło w ośrodku opieki nad dziećmi z głębokimi niepełnosprawnościami⁹. W placówce tej brakowało środków na zapewnienie jedzenia, prądu, leczenia i odpowiednich warunków sanitarnych, co przyczyniło się do śmierci dzieci. Pomimo starań dyrektora ośrodka i burmistrza o zwiększenie środków na funkcjonowanie ośrodka, rząd przekazał ograniczone, nieodpowiadające potrzebom środki finansowe. W wyroku Trybunał stwierdził, że państwo naruszyło art. 2 EKPC. W uzasadnieniu wyjaśniono, że z art. 2 EKPC może wynikać pozytywny obowiązek podejmowania działań prewencyjnych dla ochrony jednostki, nie powinien on być jednak interpretowany w sposób nakładający na władze niemożliwy do udźwignięcia lub nadmierny ciężar¹⁰. Obowiązek ten obejmuje m.in. zadanie zapewnienia pomocy w przypadku powzięcia wiadomości o bezpośrednim zagrożeniu zdrowia i życia.

Na powstanie takiego obowiązku ma wpływ wrażliwość ofiar naruszenia, którą Trybunał podkreślił w wyroku, dostrzegając jej dwa wymiary¹¹. Po pierwsze, wrażliwość wynikała z wieku i stanu zdrowia ofiar – dzieci z poważnymi zaburzeniami psychicznymi i fizycznymi. Z tego względu warunki, w jakich znalazły się dzieci, stanowiły szczególne zagrożenie dla ich życia. Tak rozumiana wrażliwość ma również wpływ na konieczność nadania priorytetu ochronie dzieci, czego nie uczyniły władze. Po drugie, ofiary naruszenia znajdowały się pod wyłączną kontrolą władz, a więc ich wrażliwość wynikała z przebywania pod opieką państwa bezpośrednio

⁹ Wyrok ETPC w sprawie *Nencheva i inni przeciwko Bułgarii* z 18 czerwca 2013 r., skarga nr 48609/06.

¹⁰ *Ibidem*, par. 108.

¹¹ *Ibidem*, par. 119-120.

zobowiązanego do zapewnienia odpowiedniego poziomu tej opieki. Ten wymiar był dla Trybunału istotny w ustaleniu odpowiedzialności państwa. Ważne dla ETPC były także wyjątkowe okoliczności sprawy, na które złożyły się niewypełnienie obowiązku dbania o dzieci przewidzianego w prawie krajowym oraz fakt, że władze wiedziały o realnym i bezpośrednim zagrożeniu życia dzieci i pomimo tego nie podjęły koniecznych działań^[12].

Rozstrzygnięcie Trybunału należy przyjąć z aprobatą, oczywistym wydaje się bowiem, że zagwarantowanie prawa do życia musi wymagać od państwa reakcji w takiej sytuacji, jakiej dotyczyła omawiana sprawa. Zapewnienie podopiecznym ośrodka odpowiednich warunków z pewnością nie stanowiło dla państwa nadmiernego ciężaru. Podniesienie kwestii wrażliwości skarżących przez ETPC również można ocenić pozytywnie i traktować je jako ważny sygnał dla państw, których zakres obowiązków zależy od wrażliwości jednostek.

3 | Socjalny wymiar zakazu niehumanitarnego i poniżającego traktowania albo karania

Artykuł 3 EKPC dotyczy zakazu tortur i niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania. W sferę praw socjalnych wkraczały przede wszystkim te sprawy, w których ETPC rozpatrywał, czy warunki panujące w miejscach zatrzymania^[13] lub niewywiązanie się z obowiązku ochrony zdrowia osób pozbawionych wolności stanowiły naruszenie art. 3 EKPC^[14]. Wrażliwe położenie skarżących, nawet jeżeli nie stwierdzone wprost przez Trybunał, jest w takich przypadkach dorozumiane i wynika ze stosunku zależności od państwa.

¹² Ibidem, par. 135.

¹³ Zob. m.in. wyrok ETPC w sprawie Poltoratskiy przeciwko Ukrainie z 29 kwietnia 2003 r., skarga nr 38812/97, wyrok ETPC w sprawie Dougoz przeciwko Grecji z 06 marca 2001 r., skarga nr 40907/98.

¹⁴ Zob. m.in. wyrok ETPC w sprawie McGlinchey i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 29 kwietnia 2003 r., skarga nr 50390/99, wyrok ETPC w sprawie Keenan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 03 kwietnia 2001 r., skarga nr 27229/95, wyrok ETPC w sprawie Kudła przeciwko Polsce z 26.10.2000 r., skarga nr 30210/96.

Osoba pozbawiona wolności może zostać ze względu na swoje cechy uznana za szczególnie wrażliwą, co będzie miało wpływ na ewentualne stwierdzenie naruszenia. W wyroku w sprawie Keenan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu dotyczącej samobójstwa popełnionego w więzieniu przez mężczyznę chorującego psychicznie Trybunał stwierdził, że ocena czy traktowanie lub karanie było niezgodne ze standardami art. 3 musi uwzględniać w przypadku osób chorych psychicznie ich wrażliwość^[15]. W wyroku w sprawie Popov przeciwko Francji ETPC stwierdził, że zatrzymanie rodziny z dwójką dzieci, która spędziła dwa tygodnie w ośrodku dla cudzoziemców, oczekując na deportację do kraju pochodzenia rodziców, stanowiło naruszenie art. 3 EKPC^[16] wyłącznie w odniesieniu do dzieci. Trybunał w uzasadnieniu wyroku podkreślił skrajną wrażliwość dziecka (*the child's extreme vulnerability*), zwracając uwagę, że fakt przebywania z rodzicami nie zwalniał władz z obowiązku ochrony dzieci i podjęcia odpowiednich środków w ramach pozytywnych obowiązków wynikających z art. 3 EKPC^[17]. Wyrok ten wyraźnie wskazuje więc, że wrażliwość skarżącego może przesądzić o stwierdzeniu naruszenia, obniża bowiem próg dotkliwości, którego przekroczenie Trybunał bada w sprawach z zakresu art. 3 EKPC. Zarówno dostrzeżenie wrażliwości skarżących, jak i odwołanie się do tego pojęcia przy ustalaniu wysokości progu dotkliwości należy ocenić pozytywnie. Stopniowalność zawarta zarówno w pojęciu wrażliwości, jak i koncepcji progu dotkliwości sprawia, że nietrudno odnaleźć zachodzącą pomiędzy nimi relację: im większa wrażliwość jednostki, tym łatwiej o przekroczenie progu dotkliwości.

W refleksji nad socjalnym wymiarem wolności gwarantowanych w art. 3 EKPC istotne jest pytanie, czy w przypadku osób, które nie zostały pozbawione wolności niezapewnienie minimalnych warunków socjalnych przez państwo, może zostać uznane za przejaw poniżającego lub niehumanitarnego traktowania. Orzecznictwo ETPC udziela tu niejasnej odpowiedzi, z której wnioskuje się jednak, że wrażliwość skarżącego również w tych sprawach będzie dla Trybunału istotną przesłanką. W sprawach dotyczących wysokości emerytury niewystarczającej do pokrycia podstawowych potrzeb życiowych (Larioshina przeciwko Rosji oraz Budina przeciwko

¹⁵ Wyrok ETPC w sprawie Keenan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 03.04.2001 r., skarga nr 27229/95, par. 111.

¹⁶ W odniesieniu do wszystkich skarżących ETPC stwierdził naruszenie art. 8.

¹⁷ Wyrok ETPC w sprawie Popov przeciwko Francji z 19 stycznia 2012 r., skargi nr 39472/07 i 39474/07, par. 91.

Rosji) Trybunał stwierdził, że skarga dotycząca całkowicie niewystarczającej (*wholly insufficient*) wysokości zasiłków socjalnych może podnieść zarzut naruszenia art. 3 EKPC^[18] oraz że niewykluczona jest odpowiedzialność państwa w przypadku, gdy skarżący w okolicznościach całkowicie zależnych od wsparcia państwa spotkałby się z obojętnością władz w sytuacji poważnego niedostatku naruszającego godność ludzką^[19]. Z perspektywy wzmocnienia poziomu ochrony praw jednostki z pewnością byłby to słuszny kierunek interpretacji EKPC. W obu sprawach ETPC uznał jednak skargi za niedopuszczalne.

Istotną wypowiedź na temat naruszenia art. 3 EKPC w wyniku braku zapewnienia minimalnego poziomu życia Trybunał zawarł w wyroku w sprawie M.S.S. przeciwko Belgii i Grecji^[20]. Wyrok ten wart jest szerszego omówienia, ponieważ Trybunał dokonał w nim rozszerzenia zarówno pojęcia wrażliwości, jak i zakresu obowiązków państwa ze sfery socjalnej. Skarżącym w sprawie był mężczyzna z Afganistanu ubiegający się o status uchodźcy, deportowany z Belgii do Grecji, który po zwolnieniu z zatrzymania z prawem do pracy i opieki medycznej, żył w skrajnym ubóstwie, zamieszkując w parku bez zapewnionego wyżywienia oraz warunków sanitarnych. Trybunał uznał, że oba kraje naruszyły art. 3 EKPC – Grecja z uwagi na warunki, w jakich żył skarżący, stanowiące przejaw poniżającego traktowania, a Belgia, ponieważ jej władze powinny być świadome warunków, w jakich deportowany będzie żył w Grecji.

Trybunał podkreślił, że skarżący, jako ubiegający się o status uchodźcy należał do szczególnie nieuprzywilejowanej i wrażliwej grupy wymagającej ochrony państwa^[21]. Wrażliwość ta wypływa z kilku źródeł. Po pierwsze, jest nieodłączna w sytuacji osób ubiegających się o status uchodźcy ze względu na ich traumatyczne doświadczenia związane z migracją. Drugim źródłem była sytuacja takich osób w Grecji, gdzie ich potrzeby materialne i psychologiczne nie były zaspokajane. W związku z tym ETPC

¹⁸ Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi Larioshina przeciwko Rosji z 23 kwietnia 2002 r., skarga nr 56869/00.

¹⁹ Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi Budina przeciwko Rosji z 18 czerwca 2009 r., skarga nr 45603/05, par. 3.

²⁰ Wyrok ETPC w sprawie M.S.S. przeciwko Belgii i Grecji z 21 stycznia 2011 r., skarga nr 30696/09.

²¹ Zob. analizę wyroku w kontekście podejścia ETPC do ochrony osób ubiegających się o status uchodźców: Elżbieta Karska et al., *Human Rights in the European Paradigm of the Protection of Aliens* (Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 2023), 381-386.

nie rozstrzygał, czy skarżący poinformował władze o swoim trudnym położeniu, ale uznał, że, biorąc pod uwagę szczególnie stan niepewności i wrażliwości, władze nie powinny czekać, aż skarżący podejmie inicjatywę w celu zaspokojenia podstawowych potrzeb. Po trzecie, Trybunał, tak jak w przypadku osób pozbawionych wolności, stwierdził całkowitą zależność ubiegających się o status uchodźcy od wsparcia państwa^[22]. Uznanie wrażliwości osób ubiegających się o status uchodźcy przez ETPC zostało poddane krytyce w zdaniu odrębnym sędziego Sajó. Sędzia podkreślił, że koncepcja grup wrażliwych ma szczególne znaczenie w orzecznictwie Trybunału i dotychczas dotyczyła grup, które historycznie było poddane uprzedzeniom prowadzącym do wykluczenia społecznego. W przypadku ograniczenia praw tych grup margines swobody oceny państwa był znacząco węższy. Za taką grupę nie powinny zostać uznane osoby ubiegające się o status uchodźcy, które nie tworzą homogenicznej grupy oraz nie straciły kontroli nad własnym losem^[23]. Większość sędziów słusznie nie przychyliła się do tak wąskiego i zachowawczego rozumienia wrażliwości. Jeżeli odwoływanie się do tego pojęcia ma bowiem wskazywać na szczególne położenie jednostki czy grupy, konieczne jest przyjęcie jego otwartego charakteru. Ograniczenie koncepcji do wybranych, homogenicznych grup znacznie ograniczyłoby jej potencjał i obniżyło poziom ochrony praw jednostek, które choć nie należą do takich grup, niewątpliwie znajdują się w położeniu czy też posiadają cechy przesądzające o ich wrażliwości.

Stwierdzenie naruszenia art. 3 EKPC w omawianej sprawie mogłoby sugerować, że Trybunał uznał, iż także w przypadku osób, które nie są pozbawione wolności, niezapewnienie minimalnego poziomu życia może przesądzić o naruszeniu Konwencji. Wątpliwości budzi jednak fragment wyroku, w którym Trybunał stwierdził, że art. 3 EKPC nie zapewnia prawa do domu ani odpowiedniego poziomu życia, a obowiązek zapewnienia zakwaterowania i przyzwoitych warunków materialnych w rozpatrywanej sprawie wynikał z dyrektywy unijnej^[24]. Trudno ocenić to sformułowanie inaczej niż jako unik Trybunału przed uzasadnieniem wynikania tych

²² Ibidem, par. 232-233, 253, 259.

²³ Ibidem, zdanie częściowo zbieżne i częściowo rozbieżne sędziego Sajó.

²⁴ Ibidem, par. 249-250. Zob. Barbara Mikołajczyk, „Europejski Trybunał Praw Człowieka a «system dubliński»: uwagi w związku z wyrokiem M.S.S. przeciwko Belgii i Grecji” [w:] *Unia Europejska a prawo międzynarodowe. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. Elżbiecie Dyni*, red. Lidia Brodowski, Dagmara Kuźniar-Kwiątek (Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Zimowit, 2015), 267-276. Morawska, „The European Court of Human Rights Towards Group Vulnerability”, 62-71.

obowiązków z samej EKPC. Jeżeli ochrona została przyznana skarżącemu tylko ze względu na naruszenie prawa Unii Europejskiej przez Grecję, niejasne pozostaje, jaki standard w analogicznej sytuacji Trybunał zastosowałby do państwa, które nie jest członkiem UE. Sędzia Sajó w zdaniu odrębnym stwierdził, że ani Grecja, ani Belgia nie miały wynikających z EKPC obowiązków zapewnienia skarżącemu odpowiednich warunków życiowych oraz skrytykował zbliżenie się Trybunału do ustanowienia ogólnego i bezwarunkowego, pozytywnego obowiązku państwa do zapewnienia schronienia i zaspokojenia podstawowych potrzeb osób należących do grupy wrażliwej^[25]. Krytycznie ocenić należy jednak nie samo rozszerzenie ochrony przez Trybunał, ale brak jego szczegółowego, opartego na EKPC uzasadnienia.

4 | Socjalny wymiar prawa do poszanowania mieszkania, życia prywatnego i rodzinnego

Zgodnie z art. 8 EKPC „każdy ma prawo do poszanowania swojego życia prywatnego i rodzinnego, swojego mieszkania i swojej korespondencji”. Nie ulega wątpliwości, że trudne warunki socjalne w znaczący sposób wpływają na życie prywatne i rodzinne. Lakoniczna treść art. 8 EKPC nie wyjaśnia jednak, czy w ramach poszanowania życia prywatnego i rodzinnego na państwu ciążyą obowiązki także w sferze socjalnej. Odpowiedź, która wynika z praktyki orzeczniczej ETPC ponownie nie jest klarowna. Trybunał nie wyklucza powstania takich obowiązków, jednak w sprawach dotyczących polityki socjalnej, gospodarczej i służby zdrowia przyznaje państwom szeroki margines oceny^[26]. Istotne dla Trybunału jest, aby państwo odpowiednio wyważyło konkurujące interesy jednostki i wspólnoty^[27].

²⁵ Ibidem, zdanie częściowo zbieżne i częściowo rozbieżne sędziego Sajó.

²⁶ Wyrok ETPC w sprawie McDonald przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 20 maja 2014 r., skarga nr 4241/12, wyrok ETPC w sprawie Botta przeciwko Włochom z 24 lutego 1998 r., skarga nr 21439/93. Zob. Anna Młynarska-Sobaczewska, „Obowiązki państwa wynikające z praw mieszkaniowych w świetle orzecznictwa ETPC” *Prawo i Więź*, nr 5 (2024): 415-436.

²⁷ Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi Valentina Pentiacova i inni przeciwko Mołdawii z 4 stycznia 2005 r., skarga nr 14462/03. Zob. też decyzja ETPC

Z prawem do mieszkania oraz kwestią wrażliwości wiążą się wyroki dotyczące osób należących do mniejszości romskiej w Wielkiej Brytanii i prowadzących wędrowny tryb życia. Nakładane przez państwo ograniczenia w przemieszczaniu się i zamieszkiwaniu w przyczepach kempingowych były rozpatrywane przez Trybunał jako potencjalnie naruszające art. 8 EKPC. Wielka Izba w wyroku w sprawie Chapman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu uznała, że zakaz niezgodnego z prawem parkowania przyczepy nie stanowi takiego naruszenia, a wybór domu i stylu życia może być poddawany regulacji^[28]. Pomimo niekorzystnego dla skarżącej rozstrzygnięcia w wyroku po raz pierwszy wprowadzono pojęcie grupy wrażliwej oraz zawarto ważne sformułowania dotyczące traktowania osób należących do takiej grupy. Trybunał zwrócił uwagę, że w związku z przyjęciem Ramowej Konwencji Ochrony Mniejszości Narodowych można dostrzec międzynarodowy konsensus uznający szczególne potrzeby mniejszości oraz zobowiązanie do ochrony ich bezpieczeństwa, tożsamości i stylu życia, nie tylko w celu zabezpieczenia interesów tych mniejszości, ale także zachowania kulturowej różnorodności jako wartości dla całego społeczeństwa^[29]. Następnie Trybunał stwierdził, że wrażliwa pozycja Romów jako mniejszości oznacza, iż władze powinny w sposób szczególny uwzględnić ich potrzeby oraz odmienny styl życia zarówno przy ustalaniu ramowych regulacji jak i wydawaniu decyzji w sprawach indywidualnych^[30]. Z tego zdania wynikają dwie ważne konsekwencje. Po pierwsze, Trybunał wyraźnie uznał wrażliwość osób należących do mniejszości romskiej, co należy przyjąć z aprobatą, takiego uznania zabrakło bowiem we wcześniejszych wyrokach, m.in. w sprawie Buckley przeciwko Zjednoczonemu Królestwu^[31]. Po drugie, ETPC przyjął stanowisko, zgodnie z którym wrażliwość pociąga za sobą dodatkowe obowiązki

o dopuszczalności skargi Sentges przeciwko Holandii z 8 lipca 2005 r., skarga nr 27677/02.

²⁸ Wyrok Wielkiej Izby ETPC w sprawie Chapman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 18 stycznia 2001 r., skarga nr 27238/95.

²⁹ Ibidem, par. 93.

³⁰ Ibidem, par. 96. Trybunał przywołał to stanowisko m.in. w wyroku w sprawie Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 27 maja 2004 r., skarga nr 66746/01, par. 84.

³¹ Wyrok ETPC w sprawie Buckley przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 25 września 1996, skarga nr 20348/92. Zdaniem sędziego Repika, który złożył zdanie częściowo rozbieżne do wyroku, Trybunał miał obowiązek poddać ingerencję w prawa skarżącego szczególnie dokładnej kontroli ze względu na jego przynależność do tak wrażliwej mniejszości, jaką stanowią Romowie.

państwa, m.in. w odniesieniu do Romów art. 8 EKPC nakłada na państwo pozytywny obowiązek ułatwiania ich tradycyjnego sposobu życia^[32]. Aż siedmiu sędziów zgłosiło zdanie rozbieżne z wyrokiem, argumentując, iż w sprawie doszło do naruszenia art. 8^[33]. Ich zdaniem, podejście większości nie odzwierciedliło wyraźnie rozpoznanej potrzeby Romów ochrony skutecznego korzystania z ich praw oraz utrzymywało ich wrażliwość jako mniejszości, której potrzeby i wartości odbiegają od ogółu społeczeństwa. Sędzia Bonello w zdaniu odrębnym zwrócił też uwagę, że jednostki należące do klas wrażliwych (*vulnerable classes*) były zmuszone do łamania prawa, aby móc korzystać z podstawowego prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego^[34].

Trybunał przyjął stanowisko, zgodnie z którym art. 8 EKPC nie nakłada na państwo generalnego obowiązku zapewnienia mieszkania osobom znajdującym się pod jego jurysdykcją^[35]. Z orzecznictwa ETPC wynika jednak, że w szczególnych okolicznościach, w odniesieniu do jednostki lub grupy jednostek może powstać taki obowiązek, dlatego warto postawić pytanie, jaką rolę odgrywała w takich sprawach wrażliwość skarżących. Trybunał uznawał państwo za zobowiązane do zapewnienia mieszkania w przypadkach, w których ponosiło ono bezpośrednią odpowiedzialność za bezdomność skarżących^[36]. Takiej sytuacji dotyczyła sprawa *Moldovan i inni przeciwko Rumunii* (n.2), w której Trybunał stwierdził naruszenie m.in. art. 8 i 3 EKPC. Skarżący – Romowie opuścili zamieszkiwaną przez nich wioskę po pogromie, w którym zabito trzy osoby i spalono 14 domów. Przez ponad 10 lat zamieszkiwali oni w kurnikach i chlewach. Sprawcy pogromu otrzymali wsparcie policji, co obciążało państwo jako bezpośrednio odpowiedzialne za pozbawienie domów skarżących. Zniszczenie domostw zostało uznane za poważną i nieuzasadnioną ingerencję w prawo do życia prywatnego i rodzinnego. Skarżący niewątpliwie należeli do grupy wrażliwej, jednak Trybunał posłużył się tym pojęciem tylko w odniesieniu

³² Wyrok Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Chapman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, par. 96.

³³ *Ibidem*, wspólne zdanie rozbieżne sędziów Pastora Ridruejo, Bonello, Tulkena, Strážnickiej, Lorenzena, Fischbacha i Casadevalla.

³⁴ *Ibidem*, zdanie odrębne sędziego Bonello, par. 6.

³⁵ Zob. m.in. decyzja ETPC o dopuszczalności skargi O'Rourke przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 26 czerwca 2001 r., skarga nr 39022/97; wyrok Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Chapman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*.

³⁶ Wyrok ETPC w sprawie *Moldovan i inni p. Rumunii* (nr 2) z 12 lipca 2007 r., skargi nr 41138/98 i 64320/01.

do art. 6 EKPC, uznając, że w ocenie czy skarżącym przysługiwał skuteczny środek zaskarżenia w związku ze zniszczeniem ich domów, musi wziąć pod uwagę niepewność i wrażliwość ich sytuacji oraz fakt, że zostali oni uzależnieni od władz w zakresie zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych^[37]. Trybunał użył tu więc pojęcia wrażliwości do określenia położenia, w jakim znaleźli się skarżący, a nie pewnej cechy stale ich charakteryzującej, co wynikało z wcześniej linii orzeczniczej rozpoczętej w 2001 roku wyrokiem Chapman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu.

W tym samym znaczeniu Trybunał odwołał się do pojęcia wrażliwości w wyroku Dulas przeciwko Turcji^[38]. Sprawa ta dotyczyła starszej kobiety, której dom został zniszczony i która, nie mając innego schronienia i pomocy, musiała opuścić swoje dotychczasowe miejsce zamieszkania. Brak podjęcia przez władze jakichkolwiek kroków w celu pomocy skarżącej został uznany przez ETPC za naruszenie art. 3 i 8 EKPC. Trybunał zwrócił uwagę na niepewną i wrażliwą sytuację skarżącej (posłużył się więc tym samym określeniem, co w omówionym wyżej wyroku), rozważając spełnienie warunku wyczerpania drogi krajowej dla dopuszczalności skargi^[39]. Trybunał uznał, że w sprawie zaistniały szczególne okoliczności, które zwalniały skarżącą z obowiązku wyczerpania środków krajowych^[40]. Wrażliwość może więc zostać uznana za jedną z takich okoliczności, a jej stwierdzenie mieć tym samym wpływ na podjęcie przez Trybunał decyzji o dopuszczalności skargi.

Podejście Trybunału ewoluowało na przestrzeni lat i w 2012 roku w wyroku w sprawie Yordanova i inni przeciwko Bułgarii Trybunał, choć potwierdził, że z art. 8 EKPC nie wynika obowiązek zapewnienia mieszkania, wyraźnie zaznaczył, że może on powstać w wyjątkowych okolicznościach, jeśli dotyczyć będzie zapewnienia schronienia szczególnie wrażliwym jednostkom^[41]. Oceniając planowane, masowe wysiedlenie Romów z terenu zamieszkanego przez nich od dekad, ETPC uznał, że nieuwzględniając szczególnie, niekorzystnej społecznie sytuacji grupy i nie udzielając pomocy w uzyskaniu mieszkań socjalnych, władze naruszyły

³⁷ Ibidem, par. 118. Trybunał powtórzył sformułowanie z wcześniejszego wyroku Wielkiej Izby ETPC w sprawie Akdivar przeciwko Turcji z 16 września 1996 r., skarga nr 21893/93, par. 73.

³⁸ Wyrok ETPC w sprawie Dulas przeciwko Turcji z 30 stycznia 2001 r., skarga nr 25801/94.

³⁹ Ibidem, par. 47.

⁴⁰ Ibidem, par. 48.

⁴¹ Wyrok ETPC w sprawie Yordanova i inni przeciwko Bułgarii z 24 kwietnia 2012 r., skarga nr 25446/06, par. 130.

art. 8 EKPC. Stanowisko Trybunału – z jednej strony przypominanie o braku generalnego obowiązku zapewnienia mieszkania, a z drugiej stwierdzenie istnienia takiego obowiązku w konkretnych sprawach – należy przyjąć z aprobatą. Wyprowadzenie z Konwencji takiego generalnego obowiązku słusznie spotkałoby się z oporem państw będących jej stronami, a jednocześnie brak rozszerzenia ochrony w wyjątkowych okolicznościach sprawiłby, że korzystanie z praw gwarantowanych w art. 8 byłoby iluzoryczne. Pojęcie wrażliwości pozwala więc Trybunałowi na poszukiwanie równowagi w tej kwestii.

Z wyroku w sprawie Ivanova i Cherkeзов przeciwko Bułgarii wynika, że orzecznictwo ETPC mogło dać państwom błędne wrażenie, że w przypadku, gdy jednostka nie należy do grupy wrażliwej, nie ciąży na nim pewne podstawowe obowiązki wynikające z art. 8 EKPC^[42]. Rząd bułgarski stwierdził, że pomimo rozbiórki nielegalnie postawionego domu skarżących, nie miał obowiązku zapewnienia alternatywnego miejsca zamieszkania, ponieważ nie należeli oni do grupy szczególnie wrażliwej^[43]. Przeciwnie ocenił sytuację skarżących krajowy ombudsman, zwracając uwagę, że ich szczególna wrażliwość wynikała z bezrobocia pierwszej skarżącej i niepełnosprawności drugiego skarżącego^[44]. Trybunał nie rozstrzygnął tej kwestii, jednak wyraźnie stwierdził, że z uwagi na to, że strata domu jest najbardziej ekstremalną formą ingerencji w prawo do poszanowania domu, każda zagrożona nią osoba – bez względu na to, czy należy do grupy wrażliwej, czy nie – powinna mieć co do zasady możliwość ustalenia proporcjonalności środka przez niezależny sąd^[45].

W sprawie Marzari przeciwko Włochom Trybunał uznał, że obowiązek zapewnienia mieszkania może zaktualizować się także w przypadku osób szczególnie potrzebujących (*in severe need*) lub osób z niepełnosprawnościami^[46]. Skarga, choć dotyczyła osoby z niepełnosprawnością, została jednak uznana za niedopuszczalną. Władze, zdaniem Trybunału, wypełniły swoje pozytywne obowiązki, oferując mieszkanie, którego skarżący nie przyjął, domagając się usprawnień w zajmowanym przez niego mieszkaniu. W decyzji Trybunał nie odniósł się do pojęcia wrażliwości, jej treść

⁴² Wyrok ETPC w sprawie Ivanova i Cherkeзов przeciwko Bułgarii z 21 kwietnia 2016 r., skarga nr 6577/15.

⁴³ Ibidem, par. 46.

⁴⁴ Ibidem, par. 47.

⁴⁵ Ibidem, par. 53.

⁴⁶ Decyzja ETPC o dopuszczalności skargi Marzari przeciwko Włochom z 04 maja 1999 r., skarga nr 36448/97.

potwierdza jednak, że wrażliwość skarżącego ma wpływ na zakres obowiązków ciążących na państwie. Jednocześnie, państwu przysługuje szeroki margines oceny co do sposobu realizacji tych obowiązków.

Wrażliwość skarżących została natomiast dostrzeżona w sprawie *Hudorovič i inni przeciwko Słowenii*, jednak nie miała znaczenia dla treści wyroku ETPC, który stwierdził, iż brak dostępu do czystej wody pitnej w nieformalnym, choć tolerowanym przez władze miejscu zamieszkanym przez społeczność romską nie stanowił naruszenia art. 8 EKPC^[47]. Skarżący wskazali, że ich wrażliwa pozycja jako mniejszości powinna skłonić władze do szczególnego uwzględniania ich potrzeb oraz innego stylu życia, który stanowi integralną część ich tożsamości^[48]. Interwenujące jako strona trzecia Centrum Praw Człowieka Uniwersytetu w Ghent również podkreśliło, że Romowie zostali w orzecznictwie ETPC uznani za wrażliwą mniejszość, a brak dostępu do podstawowych usług utrwała stygmatyzację i dyskryminację Romów^[49]. Trybunał zgodził się, że konieczne jest wzięcie pod uwagę wrażliwej i niekorzystnej (*disadvantaged*) pozycji społeczności romskiej. W wyroku zwrócono także uwagę, że grupy takie jak Romowie mogą potrzebować wsparcia, aby skutecznie korzystać z takich samych praw jak większość społeczeństwa^[50]. Dla Trybunału istotne było jednak, że władze krajowe uznały wrażliwość wspólnot romskich i podjęły pozytywne działania zmierzające do poprawy niepewnych warunków życiowych. W tym celu zapewniono finansowanie programom i projektom mającym na celu legalizację osad romskich oraz zapewnienie ich mieszkańcom podstawowych usług publicznych^[51]. W przypadku miejsca zamieszkania skarżących, którego status pozostawał nieuregulowany, władze lokalne podjęły kroki, które umożliwiały dostęp do wody pitnej. Skarżący mieli m.in. możliwość wykorzystania zasiłków socjalnych na pokrycie kosztów założenia odpowiednich instalacji. Zdaniem Trybunału spoczywające na państwie obowiązki przeciwdziałania nierównościami w dostępie do wody pitnej nie mogą być interpretowane w sposób wymagający poniesienia całkowitego ciężaru zapewnienia bieżącej wody w domach skarżących^[52].

⁴⁷ Wyrok ETPC w sprawie *Hudorovič i inni przeciwko Słowenii* z 10 marca 2020 r., skargi nr 24816/14 i 25140/14.

⁴⁸ *Ibidem*, par. 20.

⁴⁹ *Ibidem*, par. 134.

⁵⁰ *Ibidem*, par. 142.

⁵¹ *Ibidem*, par. 147.

⁵² *Ibidem*, par. 156.

Podsumowując argumenty przemawiające na rzecz braku naruszenia art. 8 EKPC: otrzymanie zasiłków socjalnych przez skarżących, szeroki margines oceny w sprawach mieszkaniowych oraz brak przekonującego uzasadnienia, że brak dostępu do wody pitnej prowadził do negatywnych skutków dla zdrowia i godności skarżących, Trybunał uznał, że środki przyjęte przez państwo uwzględniły wrażliwość skarżących i spełniły wymogi art. 8 EKPC. Jednocześnie ETPC uchylił się od odpowiedzi, czy art. 8 miałby w ogóle zastosowanie do rozpatrywanej sprawy, ponieważ i tak nie doszło do jego naruszenia^[53]. Trudno znaleźć inne wyjaśnienie dla tak niezrozumiałej decyzji niż niechęć Trybunału do wyraźnego stwierdzenia, że brak zapewnienia dostępu do wody pitnej może stanowić naruszenie prawa do życia prywatnego. Wyrok w omawianej sprawie nie pozwala więc zrekonstruować zastosowanego przez ETPC standardu. Potwierdza natomiast, że wrażliwość skarżących jest istotna dla Trybunału w ocenie działań podejmowanych przez państwo. Należy jednak uznać, że w tej sprawie Trybunał w niedostatecznym stopniu uwzględnił tę wrażliwość. Sędziowie w zdaniu częściowo rozbieżnym zwrócili uwagę, że jedynym argumentem rządu za niedoprowadzaniem bieżącej wody do romskiego osiedla był jego nieformalny status i związany z tym zakaz podłączania mediów publicznych. Trybunał jednak we wcześniejszych wyrokach odnoszących się do społeczności romskich i innych grup wrażliwych odrzucał argument legalności jako niewystarczający dla uzasadnienia poważnych naruszeń art. 8 EKPC^[54]. Zdaniem sędziów, opierając się na wcześniejszym orzecznictwie (wyrok w sprawie *Moldovan i inni przeciwko Rumunii*, nr 2) ETPC mógł dostrzec, że brak dostępu do wody pitnej narażał osoby wrażliwe na długotrwałe cierpienie i upokorzenie^[55].

⁵³ Ibidem, par. 158-159.

⁵⁴ Ibidem, zdanie częściowo rozbieżne sędziego Pavli, do którego dołączył sędzia Kūris, par. 13. Sędziowie jako przykład podali wyrok ETPC w sprawie *Ivanova i Cherkezow przeciwko Bułgarii*.

⁵⁵ Ibidem, par. 23.

5 | Wnioski

Z przeprowadzonej analizy orzecznictwa ETPC wynika, że wrażliwość skarżących wpływa na rozszerzenie zakresu ochrony gwarantowanej przez EKPC na sferę praw socjalnych. W sprawie dotyczącej art. 2 EKPC oraz w części spraw z zakresu art. 3 i 8 EKPC Trybunał uznał, że przepisy Konwencji nakładają na państwo pozytywne obowiązki w sferze socjalnej. Poszukując uzasadnienia dla wkroczenia w sferę socjalną, ETPC odwoływał się do wrażliwości skarżących, którzy wymagali szczególnej ochrony państwa. Państwo zobowiązane jest uwzględnić „w sposób szczególny” potrzeby jednostek i grup wrażliwych. Jednocześnie, w zakresie sposobu realizacji obowiązków dotyczących socjalnego wymiaru praw państwu przysługuje szeroki margines swobody oceny⁵⁶. Wrażliwość skarżącego ma też wpływ na obniżenie progu dotkliwości badanego w sprawach o naruszenie art. 3 EKPC oraz może stanowić okoliczność zwalniającą w wymogu wyczerpania drogi krajowej, a więc przesądzać o dopuszczalności skargi.

Sposób, w jaki ETPC wykorzystywał pojęcie wrażliwości z jednej strony wskazuje na jego użyteczność. Wrażliwe jednostki ze względu na bariery w korzystaniu z praw czy szczególną podatność na naruszenia praw człowieka wymagają silniejszej ochrony, co uzasadnia nałożenie na państwo dodatkowych obowiązków. Z uzasadnień wielu orzeczeń można wysnuć wniosek, że to wrażliwość skarżących przesądziła o stwierdzeniu naruszenia EKPC. Niewątpliwie, wrażliwość jest więc istotną kategorią i w sprawach dotyczących socjalnego wymiaru praw gwarantowanych w art. 2, 3 i 8 niejednokrotnie odgrywała kluczową rolę. Z drugiej strony, podejście ETPC podkreślające wrażliwość skarżących jako przyczynę nałożenia pozytywnych obowiązków na państwo, rodzi pewne problemy.

Pierwsza grupa tych problemów związana jest samym pojęciem wrażliwości, które stosowane jest niekonsekwentnie, a jego kryteria definicyjne pozostają niejasne. W analizowanych sprawach źródłem wrażliwości były cechy skarżącego (wiek, stan zdrowia), sytuacja (znajdowanie się pod opieką państwa) oraz przynależność do danej grupy (Romów, osób ubiegających się o status uchodźcy). Samo odwoływanie się do pojęcia grupy wrażliwej budzi rozbieżne oceny w literaturze. Z jednej strony odpowiada ono

⁵⁶ Por. uwagi na temat stosowania marginesu oceny jako „namiastki uzasadnienia wyroku” w: Adam Wiśniewski, „Europejski Trybunał Praw Człowieka trybunałem konstytucyjnym Europy?” *Prawo i Więź*, nr 5 (2021): 330.

na potrzebę ochrony takich grup^[57], a z drugiej budzi wątpliwości dotyczące m.in. zbyt wąskiego stosowania pojęcia wrażliwości przedkładającego przynależność do danej grupy nad sytuację jednostki czy ryzyka stygmatyzacji, stereotypizacji i paternalizmu^[58].

Drugi obszar problemów odnosi się do socjalnego wymiaru praw gwarantowanych w EKPC. Poprzez korzystanie z pojęcia wrażliwości ETPC uchyla się od odpowiedzi, czy i jakie obowiązki w sferze socjalnej ciąży na państwie w każdej sytuacji, bez względu na ewentualną wrażliwość skarżących. Niechęć Trybunału do rozszerzania ochrony praw na sferę socjalną nie powinna prowadzić do instrumentalnego wykorzystywania pojęcia wrażliwości, które pozwala uzasadnić „wyjątkowość” sytuacji i stwierdzić naruszenie Konwencji bez dokonywania szczegółowej interpretacji jej przepisów.

Bibliografia

- Boutier Indira, „Understanding Vulnerability through the Eyes of the European Court of Human Rights’ Jurisprudence: Challenges and Responses” *Peace Human Rights Governance*, nr 1 (2024): 27-52. <https://doi.org/10.14658/PUPJ-PHRG-2024-aof-6>.
- Catanzariti Mariavittoria, „The Juridification of Vulnerability in the European Legal Culture” *Oñati Socio-legal Series*, nr 6 (2022): 1391-1416. <https://doi.org/10.35295/osls.iisl/0000-0000-0000-1314>.
- Domańska Monika, „Grupa jednostek jako podmiot poszukujący ochrony w postępowaniu przed ETPC. Koncepcja ochrony praw grup wrażliwych” *Studia Prawnicze*, nr 1 (2019): 27-47. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3246689>.
- Engström Viljam, Mikaela Heikkilä, Maija Mustaniemi-Laakso, „Vulnerabilisation: Between Mainstreaming and Human Rights Overreach” *Netherlands Quarterly of Human Rights*, nr 2 (2022): 118-136. <https://doi.org/10.1177/09240519221092599>.

⁵⁷ Więcej na ten temat zob. Domańska, „Grupa jednostek jako podmiot poszukujący ochrony w postępowaniu przed ETPC”, 27-47.

⁵⁸ Zob. m.in. Peroni, Timmer, „Vulnerable Groups”, 1071-1073; Alexandra Timmer et al., „The Potential and Pitfalls of the Vulnerability Concept for Human Rights” *Netherlands Quarterly of Human Rights*, nr 3 (2021): 195-196; Katie Morris, „Vulnerability, Care Ethics and the Protection of Socioeconomic Rights via Article 3 ECHR” *Human Rights Law Review*, nr 4 (2023): 4-5.

- Heri Corina, *Responsive Human Rights. Vulnerability, Ill-treatment and the ECtHR*. Oxford: Hart Publishing, 2021. <https://doi.org/10.5040/9781509941261>
- Karska Elżbieta, Elżbieta Morawska, Jakub Czepek, Łukasz Dąbrowski, Bartłomiej Oręziak, Katarzyna Gałka, *Human Rights in the European Paradigm of the Protection of Aliens*. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, 2023. <https://doi.org/10.13166/hr/qlhc7301>.
- Łasak Katarzyna, *Prawa społeczne w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Warszawa: Instytut Wydawniczy EuroPrawo, 2013.
- Leijten Ingrid, *Core Socio-Economic Rights and the European Court of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108182539>.
- Mayrhofer Monika, „The Concept of Vulnerability and its Relation to the Concepts of Inequality and Discrimination – a Review Article” *The International Journal of Human Rights* (2025): 1-30. <https://doi.org/10.1080/13642987.2025.2488938>.
- Mikołajczyk Barbara, „Europejski Trybunał Praw Człowieka a «system dubliński»: uwagi w związku z wyrokiem M.S.S. przeciwko Belgii i Grecji”, [w:] *Unia Europejska a prawo międzynarodowe. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. Elżbiecie Dyni*, red. Lidia Brodowski, Dagmara Kuźniar-Kwiatek. 267-276. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Zimowit, 2015.
- Młynarska-Sobaczewska Anna, „Obowiązki państwa wynikające z praw mieszkaniowych w świetle orzecznictwa ETPC” *Prawo i Więź*, nr 5 (2024): 415- 436. <https://doi.org/10.36128/PRIW.VI52.1029>.
- Morawska Elżbieta, „The European Court of Human Rights Towards Group Vulnerability: An Open-Ended Approach”, [w:] *Women, Children and (other) Vulnerable Groups: Standards of Protection and Challenges for International Law*, red. Magdalena Pótorak, Ilona Topa. 41-76. Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Warszawa-Wien: Peter Lang Publishing Group, 2021. <https://doi.org/10.3726/b18230>.
- Morris Katie, „Vulnerability, Care Ethics and the Protection of Socioeconomic Rights via Article 3 ECHR” *Human Rights Law Review*, nr 4 (2023): 1-18. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngado28>.
- O’Boyle Michael, *The Notion of „Vulnerable Groups” in the Case Law of the European Court of Human Rights*, Venice Commission, Doc CDL-LA(2016)003, 12.02.2016. [https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-LA\(2016\)003-e](https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-LA(2016)003-e).
- Pariotti Elena, „Vulnerability and Human Rights: Which Compatibility?” *International Journal for the Semiotics of Law*, 36 (2023): 1401-1413. <https://doi.org/10.1007/s11196-023-09977-y>.
- Peroni Lourdes, Alexandra Timmer, „Vulnerable Groups. The Promise of an Emerging Concept in European Human Rights Convention Law” *International Journal of Constitutional Law*, nr 4 (2013): 1056-1085. <https://doi.org/10.1093/icon/moto42>.

Timmer Alexandra, Moritz Baumgärtel, Louis Kotzé, Lieneke Slingenberg, „The Potential and Pitfalls of the Vulnerability Concept for Human Rights” *Netherlands Quarterly of Human Rights*, nr 3 (2021): 190-197. <https://doi.org/10.1177/0924051921104800>.

Wiśniewski Adam, „Europejski Trybunał Praw Człowieka trybunałem konstytucyjnym Europy?” *Prawo i Więź*, nr 5 (2021): 320-47. <https://doi.org/10.36128/priw.vi34.207>.

